

HOW MUCH WE DO (NOT) KNOW ABOUT RUSSIAN-SERBIAN CHANTING CONNECTIONS*

*Vesna Sara Peno*¹

Principal research fellow, Institute of Musicology,
Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, Serbia

КОЛИКО (НЕ) ЗНАМО О РУСКО-СРПСКИМ ПОЈАЧКИМ ВЕЗАМА

Весна Сара Пено

научни саветник, Музиколошки институт
Српске академије наука и уметности, Београд, Србија

Примљено: 15. марта 2020.

Прихваћено: 1. маја 2020.

Оригинални научни рад

АБСТРАКТ

There are still no argumentative answers about the extent to which and in what way the share of Russian singing practice in Serbian church singing is present. The ways in which the Serbian melody reached Russian singers are not known either. The paper presents the results of research on Russian notated collections kept in Serbian libraries are also presented. Certain stereotypes regarding the crucial Russian influence on the newer Serbian church singing have been critically considered. New research tasks related to Russian musical manuscripts are listed, after which the exchange of singing experiences between Russian and Serbian church singers will become clearer.

KEYWORDS: Russian church chanting, Serbian church chanting, chanting connections, musical manuscript, liturgical collection

АПСТРАКТ

Још увек не постоје аргументовани одговори о томе у којој мери и на који начин је присутан удео руске певачке праксе у српском црквеном појању. Нису

* Овај рад је настао у оквиру научноистраживачке организације (НИО) Музиколошки институт САНУ, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије.

1 sara.kasiana@gmail.com

познати ни путеви којима је српска мелодија долазила до руских појаца. У раду су представљени резултати истраживања руских нотираних зборника који се чувају у српским библиотекама. Критички су размотрени одређени стереотипи у вези с пресудним руским утицајем на новије српско црквено певање. Наведени су нови истраживачки задаци у вези с постојећим руским музичким рукописима, након којих ће нам размена певачких искустава између руских и српских црквених појаца постати јаснија.

Кључне речи: руско црквено појање, српско црквено појање, појачке везе, музички рукопис, богослужбени зборник

У ери лако достижних информација и савладивих пречица у постизању брзо видљивих резултата може се сматрати оправданим помањање истраживачког елана за материју која се реконструише на основу више него скромних извора, а то управо јесте случај с једногласним српским црквеним појањем. Након до сада спроведеног архивског рада, увида у различите врсте расположиве – примарне и друге грађе, намеће се утисак да је у вези с музичком праксом у склопу литургијског предања Српске цркве, најважније познато, те да нови истраживачки подухвати општу слику једва да могу употпунити, још мање битније изменити. Овом нестимулативном осећању доприноси и чињеница да је у нашој научној литератури одређеним тезама у вези с развојем источнохришћанске псалмодије и њених „националних“ огранака, без очекиване научнообјективне аргументације, обезбеђен статус аксиома, те да критичком преиспитивању још увек измичу пре више деценија пласиране интерпретације и тумачења.

С уверењем да провере, упорна испитивања и промишљања једном донетих закључака могу променити перспективе из којих се на одређену материју гледа, па и саме делатнике који епистимилошке ставове не креирају првенствено вођени личним убеђењима, процењујем да „скаска“ о српском црквеном појању у контексту разнолике, но у духу јединствене православне појане молитве, није окончана. Штавише, у споју с древним и новијим руским пјенијем, њена повест је на почетку.

Такво уверење се показало извесним у конструктивној размени истраживачких искустава с руским истраживачима, током претходних неколико година.² Такође се потврдило да одређене усвојене научне ставове, па и усвојену, не и у

2 Поред учесталих сусрета на научним конференцијама уприличених на Катедри за стару руску појачку уметност при Санктпетербуршком државном конзерваторијуму „Н. А. Корсаков“, заједнички рад с руским колегама је током претходне деценије организован у домену јавних предавања студентима, постдипломцима и докторандима, организовања мастер класа на различите теме у вези с византијском и српском црквеном музиком, као и у домену заједничких концертних наступања приликом којих су интерпретирани напеви из различитих појачких традиција православних народа.

ВЕСНА САРА ПЕНО

КОЛИКО (НЕ) ЗНАМО О РУСКО-СРПСКИМ ПОЈАЧКИМ ВЕЗАМА

свим случајевима оправдану научну терминологију у вези са српском и руском појачком традицијом, треба поставити под ново сочиво, како би се прецизније утврдило у којој мери и на који начин су се у даљој, баш као и новијој историји два умногоне сродна народа, прожимале њихове литургијске праксе, музичка уметност и култура у целини. У овом раду ћу се задржати на прегледу учињеног у домену црквеног једногласа и указаћу на нека од кључних отворених питања којима бисмо се у скорој будућности морали посветити.

Словенске музичке везе биле су несумњиво виталне у далекој прошлости, о чему сведоче Стихирар бр. 307. и Ирмологија бр. 308 – два најстарија сачувана нотирана рукописа, похрањена у манастиру Хиландару. Увидом у библиотечки фонд српског манастира на Светој Гори руски истраживачи старина из XIX века – архимандрити Порфирије Успенски (Порфирий Успенский, 1847) и Виктор Иванович Григорович (Григорович, 1877), затим К. П. Дмитријев-Петкович (К. П. Дмитриев-Петкович, 1865), Павел И. Севастјанов (Павел И. Севастьянов; Викторов 1881) и Леонид А. Кавелин (Кавелин, 1877) – оставили су и белешке о два поменутих појачким књигама, износећи у својим кратким кодиколошким описима нетачне процене у вези с пореклом и типом нотације којима су напеви у њима забележени. О хиландарским музичким рукописима писали су и Димитрије Аврамовић (1847, 1848), Спиридон Ламброс (Σπυρίδων Λάμπρος) и хиландарски библиотекар монах Сава (1894, 1896), као и архимандрит Нићифор Дучић који је први 1884. и 1895. године објавио једну страницу неумског текста као пример, како је веровао, српске нотације (Дучић 1884, 1895).

Као ни његови претходници, а ни савременици, архимандрит Нићифор није знао да се ради о руским појачким књигама, које ће, готово читав век касније, бити факсимилно објављене међу првим издањима *Monumenta Musicae Byzantinae* (Пено 2015), познате едиције у оквиру византолошко-музиколошке школе основане при Данској краљевској академији у Копенхагену 1931. године. Првобитне увиде Романа Јакобсона (Роман Осипович Јакобсон), приређивача факсимилног издања хиландарских зборника бр. 307 и 308 (Jakobson 1954), и Оливера Странка (Oliver Strunk), аутора прве обимније аналитичке студије у вези с њиховим садржајем, археографским и химнографским особеностима, неумском палеографијом и мелодијским карактеристикама напева (Strunk 1966, 1977), допунила су почетком, односно крајем шездесетих година XX века својим истраживањима двојица српских музиколога, по оснивању Музиколошког института САНУ првих сарадника асистената, а потом, у наставку научничке каријере, активни у САД. Милош Велимировић је у оквиру студије у којој је разматрао утицаје византијског појања на ширу традицију Словена проучавао и Ирмологију бр. 308.³ Опсежну музиколошко-палеографску анализу хиландарског Стихирара бр. 307 спровео је у својој необјављеној и задуго на нашем простору непознатој и недоступној докторској

3 Велимировић је у оквиру своје докторске дисертације, у којој је разматрао утицаје византијског појања на ширу традицију Словена, детаљно анализирао Ирмологију бр. 308 (Velimirović 1960). О том еминентном византологу, који је поред професорске каријере на бројним америчким универзитетима, активно учествовао у пројектима *Monumenta Musicae Byzantinae*, видети Пено 2008.

дисертацији Стојан Лазаревић.⁴ Две руске појачке књиге из хиландарске ризнице спорадично су и узгред привлачиле пажњу музиколога млађих генерација, а њихова „звучност“ остала је до данас недоступна, баш као и поуздано ишчитавање читавог корпуса грчких и словенских музичких рукописа с нотацијом за коју још увек не постоји усаглашен и до краја применљив кључ транскрипције. Статус датих рукописа концем XII и почетком XIII века, када је утврђено да су исписане, њихове евентуалне специфичне особености биће могуће установити тек након сравањења са знатно бројнијим старијим и према времену настанка млађим византијским и руским кодексима исте врсте, а што су свакако у извесној мери већ учинили претходно поменути истраживачи.⁵

Токови црквене књижевности, псалмодије и духовног живота у целини, међу народима византијског комонвелта били су отворени током читавог средњег века, но познато је да је крајем XIV, а посебно током друге половине XV столећа уследио тзв. други велики јужнословенски утицај, услед којег су се српско-руске везе додатно учврстиле. Међутим, поузданих трагова о црквеним напевима на том двосмерном српско-руском путу за сада још увек нема. Делатност тројице именом и делом познатих српских мелода из XV века, Исаије, Николе и Стефана, који су, треба нагласити, превасходно користили грчки језик компонујући своје мелодије у духу византијске музичке традиције, није до сада сагледана из „руске“ перспективе, упркос потврђеним увидима грчког музиколога Димитрија Кономоса (Dimitri E. Conomos) који је у њима препознао „старији словенски слој“ (Conomos 1974: 78, 80–81). Наиме, у склопу културних миграција које су обележиле касни средњи век и, посебно, у контексту јелино-влашког – молдавског, како се у музиколошкој литератури на енглеском и српском језику погрешно назива рукописно наслеђе XV и XVI века, с којима су блиско повезана тројица поменутих Срба, потребно је у будућности истражити и потенцијални „руски“ елемент. Присуство руских монаха од којих су поједини били духовни и културни стожери, не само ондашњих манастирских братстава у влашкој регији, него и знатно шире, на простору Балкана, уважавани и на Светој Гори, није још увек сагледана очима историчара црквене музике. У музиколошкој литератури не постоји, нажалост, ни темељнији увид у шире словенске релације у датом периоду, о којима указују напеви у јужноруским – кијевским музичким изворима. Поред локалних руских варијаната напева, означених различитим називима, у њима се, нарочито од XVII века, срећу и мелодије уз које су писари недвосмислено дописивали одреднице бугарска, односно српска. Једна таква мелодија јесте и причасна

4 Стојан Лазаревић је на Универзитету у Чикагу 1969. године одбранио докторску дисертацију под називом *The Chilandar Sticherarion: An Early Slavic Hymn Collection with Music*, у којој се, из музичког и палеографског аспекта, подробно бавио Стихиаром бр. 307. Трудом др Александра Васића, научног сарадника Музиколошког института САНУ, фотокопија те, у време када је писана драгоцене студије, постао је доступан српској научној јавности. Копија се налази у Библиотеци САНУ и у Библиотеци Музиколошког института САНУ.

5 Студија др Татјане Суботин Голубовић у овом броју Музикологије доноси нове важне увиде у кодиколошке карактеристике хиландарског стихирара.

ВЕСНА САРА ПЕНО

КОЛИКО (НЕ) ЗНАМО О РУСКО-СРПСКИМ ПОЈАЧКИМ ВЕЗАМА

химна Хвалите Господа првог гласа, која је у рукописима означена као „сербски киноник“ (Чишковская 1999).

У XVI столећу у руским појачким књигама појавиће се први знаменом нотацијом забележени спомени српских светитеља (Чишковская 2002). У поробљеним српским крајевима, на широко схваћеном простору Балкана, молитвене химне у њихову част певане су на мелодије које су српски свештеници и монаси учили и преносили искључиво усменом предајом.⁶

Треба поменути да је непостојање српске нотираних појачке књиге, у вишевековном континууму, претходна генерација наших музиколога објашњавала превасходно тешким историјским околностима при којима су уништењу били најподложнији рукописи (Рено 2011). Та теза није нетачна, али није ни у потпуности тачна, нарочито када се има у виду да се у српским библиотечким фондovima из времена обнове скрипторија, током друге половине XVI, а нарочито током XVII и XVIII века, нашло тек неколико нотираних кодекса, и то искључиво руских и грчких.⁷

У Патријаршијској библиотеци и Архиву САНУ у Београду, као и у Библиотеци Матице српске у Новом Саду чувају се три обимна руска зборника с квадратном нотацијом (прва два су рукописне књиге, трећи је штампани зборник). На српску страну они су највероватније пристигли с учитељима руског порекла, предводницима првих организованих тзв. славено-латинских школа у Карловачкој митрополији током XVIII века. У Сремске Карловце је из Русије 1726. дошао учитељ Максим Терентјевич Суворов (Максим Терентьевич Суворов ?–1770), који је, поред остале приручне литературе, са собом донео обиман зборник (од 442 странице, данас под сигнатуром 133 у фонду Патријаршијске библиотеке у Београду), типа обихода, тј. музичке антологије. Књига је припадала Максимовом оцу Терентију Суворову, о чему потврду пружа више записа с његовим именом из 1709. године. О том рукопису прва је рад написала Даница Петровић и у њему је објавила попис инципита песама (Petrović 1985). Палеографску и детаљнију музиколошко-филолошку анализу тек треба спровести.

6 Радови руских колегиница на међународној научној конференцији *Руско-српске појачке везе*, одржаној у организацији Музиколошког института САНУ у Српској академији наука и уметности, 22–23. октобра 2018. године, од којих су поједини заступљени у темату овог броја часописа Музикологија, пружају драгоцене увиде у структуру записаних служби одабраних српских светих у руским изворима и њиховим мелодијским особеностима. Незаобилазно је поменути и да се службама српских светитеља Саве и Арсенија у руским изворима прва почела бавити Елена Викторовна Чишковска, одбранивши 2002. докторску дисертацију *Службы сербским святым по русским рукописям XVI–XIX вв. Свв. Савва и Арсений*, на Катедри за савремене проблеме музичке педагогије, образовања и културе, на Руској музичкој академији „Гњесин“.

7 Изузетак представља хиландарска рукописна ризница у којој крајем XVIII и почетком XIX века појачке књиге баштине светогорску појачку традицију, исписану касновизантијском, односно реформисаном неумском нотацијом. О грчким појачким рукописима XVIII века у српским библиотечким фондovima видети Пено 2016: 95–98, 219–221.

Потребно је ући дубље у траг његовом састављачу, уколико је то заиста био Терентије Суворов, утврдити, ако је могуће, да ли је према основној преокупацији он био црквени појац, учитељ појања и/или писар, те с тим у вези установити специфичности његовог аутографа, избор песама и мелодија, подударности и евентуална одступања од уобичајене структуре руских обихода; напеве и њихове одлике потребно је минуциозно анализирати и упоредити с истоименим мелодијским напевима из других руских, тј. кијевских извора, а у циљу откривања прецизније провенијенције самог рукописа и могућих музичких утицаја у окружењу у којем је настао. Грчко порекло мелодије Трисвете песме у тој појачкој књизи, на које је сам писар у наслову указао, разлог је више да се разноврсним појачким варијантама у рукопису посвети посебна пажња.

Слични задаци предстоје и у вези с још једним обимним рукописом, бр. 64, из 1674. године који данас припада Старој збирци Архива САНУ у Београду.⁸ Састављач тог кодекса био је Јован Залавски, писар за кога се везује традиција јужноруске рукописне школе и који се у датом рукопису потписао и ћирилицом и латиницом. Непознаница је у којој је мери Залавски пратио актуелне појачке тенденције на руско-пољској – источно-западној раскрсници на којој је деловао, и да ли је његова писарска активност везана за неки одређени скрипториј на југу Русије. На основу кратке напомене с почетка те рукописне збирке (ф. 1р) која гласи: „за митрополита Јону“, Даница Петровић је пре више од три деценије изнела хипотезу да је Јована ангажовао ростовски и јарославски митрополит Јона (рођен око 1607; митрополит 1652–1690).⁹ Повезаност писара с поменутиим архијерејем потребно је додатно расветлити, с обзиром на то да је врло могуће да је љубитељ црквеног благољепија и надалеко познати црквени градитељ, с истанчаним укусом за фрескопис и иконопис, сабирао и калиграфски исписане богослужбене и музичке кодексе, међу које се с правом може убројати и појачки зборник Залавског који обилује лепим заставицама и инцијалима, и у целини представља драгоцен калиграфски примерак XVII века. Запажањима проистеклих из упоредних прегледа самог рукописа са штампаним зборницима којима је Д. Петровић располагала у време писања свог чланка (чланак је објављен пре готово пет деценија, тачније 1972. године), било би корисно придружити нове анализе савременијих музичких издања кијевских/украјинских црквених напева, а нарочито установити позицију самог рукописа у корпусу нотираних појачких књига с хомонијом и без ње – специфичног начина произношења црквених текстова, самим тим и његове мелодијске пратње, која је, између осталог, била подвргнута вишеслојној богословској реформи коју је иницирао руски патријарх Никон.

Обиходи у Патријаршијској библиотеци и Архиву САНУ, као ни фрагменти црквених песама на штампаној унијатској књизи Зерцало богословии јеромо-

8 Дати рукопис има 323 ff.

9 У студијама на руском језику у вези с митрополитом Јоном уједначен је податак о његовом средњем имену – Сисојевич, а не Сикојевич, како је Д. Петровић навела према књизи Алберта Амана (А. М. Ammann, *Storia della Chiesa Russa e dei paesi limitrofi*); уп. Petrović 1972.

ВЕСНА САРА ПЕНО

КОЛИКО (НЕ) ЗНАМО О РУСКО-СРПСКИМ ПОЈАЧКИМ ВЕЗАМА

наха Кирила Трасквилиона из 1615. године, о којима је такође писала Даница Петровић (Petrović 1978), не одају везу њихових руских корисника с евентуалним српским појцима или бар ученицима појања. Нема ни посредних, а ни непосредних историјских података који говоре о настави појања коју су руски богослови спроводили у славно-латинским школама, уколико су је уопште држали. Упознавање с већ увелико заживелом руском праксом извођења паралитургијских песама – канта и школских драма,¹⁰ засигурно је представљало широко отворени пут новом звуку и музичкосценском искуству с којим се српски живаљ сусрео у другачијим културним и друштвеним, па и црквеним условима у иноверној царевини. Па ипак, када је конкретно реч о развоју српског црквеног једногласа, новија истраживања су показала да је неодржива, у нашој музиколошкој литератури задуго пласирани, теза о томе да је у XVIII столећу утицај руског пјенија био пресудан у креирању самосвојне српске појачке варијанте, познатије још и под називом карловачко појање.¹¹ Па ипак, када је конкретно реч о развоју српског црквеног једногласа тешко је одржив суд да је у XVIII веку утицај руског појања могао бити пресудан у креирању тзв. карловачког појања. Заговорници прекретнице која је ближе одређена као заокрет од модалне византијске ка тоналној европској мелодијској основи, нису оспорили утемељење српског мелоса у касновизантијској псалмодији и одређене касновизантијске мелодијске карактеристике које се у њему могу препознати. Ипак, без чврстих доказа, а посебно без конкретне анализе на одговарајућим мелодијским узорцима, уврежило се мишљење да су у новијој историји у српским црквеним напевима у први план дошле до изражаја „тонске одлике западноевропске музике и нови облици мелодијске изградње, сличне кијевском респјеву“ (Петровић 1986: 318).

Тај једнострано усмерени закључак демантују, с једне стране, неупитни историјски подаци из времена формирања тзв. карловачког појања, а с друге они који су у ствари прави протагонисти преокрета – водећи српски мелографи црквеног појања у XIX веку,¹² најзад, и спроведене упоредне анализе читавог корпуса српско-грчких осмогласних напева (Пено 2000).

До сада обрађена историјска грађа у вези с настојањем српских митрополита да српским јуношама обезбеде адекватно образовање и тако умање дејство

10 О пракси извођења канта и школских драма код Срба на поменутом научном скупу говорила је др Катарина Томашевић у склопу саопштења под називом „Музика на барокној сцени Сремских Карловаца (1718–1739): сусрет Истока и Запада“.

11 Овај став се у различитим контекстима појављује у бројним написима Данице Петровић, а посве експлицитно у следећим: Petrović 1974, 1979; Петровић 1986.

12 О својеврсним микроинтервалима који су при мелографисању црквених напева задавали невоље Корнелију Станковићу, а које је свесно и самовољно из својих мелографских записа изоставио Стеван Мокрањац, писали су обојица музичара; први у белешкама на маргинама својих рукописа, и то конкретно у вези с мелодијама шестог гласа осмогласја, а други у предговору *Српској народној црквеној појања* (Стојановић 1908: 4).

јаке прозелитске пропаганде римокатоличких прелата, иде у прилог томе да су у домену богослужбеног појања у Српској цркви током XVII и XVIII столећа, знатнији удео имали грчки даскали од руских магистара. Добро је познато и о томе у више радова писано да су у више махова грчке појце карловачки и београдски епископи ангажовали као учитеље црквене музике.¹³ О томе је, уосталом, у своје време, извештавајући Синод Руске цркве о приликама у Београду, писао сам Максим Суворов.¹⁴ Почетком 1723. он је обавестио своје надређене да је митрополит Мојсије најмио грчког учитеља – старца Константина да српску децу учи грчком читању и писању.¹⁵ У црквама у Београду, писао је још Суворов, апостол и јеванђеље читају се на грчком језику, на истом језику се и канонархује, дакле, пева. У писмима одаслатим у Русију руски магистер је помињао и Грка Николу Логијата, родом из Солуна, који је после Константина, без уговора са српским архијерејем, а можда и без његовог знања, од средине 1728. накратко вршио дужност учитеља (Станковић: 221).

Уваживши труд свог претходника на митрополитском престолу, Мојсијев наследник Викентије Јовановић предузео је исте мере у циљу едукације српских младића и свештеника непосредно пошто је хиротонисан 1731. године. Поред тога што су се његовом позиву већ 1732. одазвали нови руски учитељи, међу њима најпознатији Мануило Козачински (Мануил Иванович Козачинский, 1699–1755), митрополит Викентије је уложио додатни напор да установи и школу у којој ће се темељније изучавати грчки језик и појање, те је на његов предлог упућена специјална делегација игуману братства манастира Ватопед на Светој Гори, који је замољен да одреди и Србима упути искусног појца који ће љаке оспособити у грчкој псалмодији.¹⁶

13 О томе детаљно, с позивањем на различите изворе и литературу, видети у Пено 2016: 91–95, 215–219.

14 Наведени подаци у вези са Суровљевим извештајем отпослатим у Москву преузети су из рукописног материјала проте Живојина В. Станковића, *Грађа за историју српској црквеној појања*, 230–231, Архив Музиколошког института САНУ.

15 Мојсије Петровић је од руског цара Петра Великог тражио новац за руске учитеље и неопходне богослужбене књиге, али и за издржавање грчког учитеља којег је претходно већ био ангажовао. Новац за грчког даскала није добио, па је зато из сопственог фонда, године 1720. или 1721., у Београду основао грчку школу у којој је службовао извесни Грк Герасим. Митрополит је грчког учитеља редовно исплаћивао за пружене услуге, о чему је лично водио евиденцију у својим белешкама. Герасимово име се налази и у извештају са *визитације* цркава у делу Србије који је после Пожаревачког мира припао Аустрији, а који је по налогу потоњег митрополита Викентија Јовановића обавио егзарх Максим Ратковић. Пишући о нивоу образовања свештеника, Ратковић, између осталог, наводи да је млади пожаревачки јереј Јосиф Савић, родом из Београда, код даскала Герасима „учил гречески читати и писати и говорити по гречески“, а знао је „појати гречески и сербски самогласно“ (Витковић 1884: 156–157; Руварац 1926: 537).

16 У *облицији* коју је „Дидаскал од Атонске Горе, из Ватопеда“ потписао, стајао је и списак књига које је са собом донео и на основу којих је појање предавао: „анастаси, стихерари, пападаћи, ирмо-

ВЕСНА САРА ПЕНО

КОЛИКО (НЕ) ЗНАМО О РУСКО-СРПСКИМ ПОЈАЧКИМ ВЕЗАМА

О томе колики је стварни удео у обликовању новијег српског појања имала грчка школа за псалтопевчике, не може се ништа поуздано рећи. Мало је вероватна претпоставка да је за неколико година било могућно поправити вековима запарложено стање у појачкој пракси Српске цркве. Архијерејски намесници који су обилазили епархије и о свим текућим проблемима обавештавали београдско-карловачке митрополите писали су средином XVIII века да међу јерејима и монасима већина не зна ни да чита, још мање да поје. За многе служашче наведено је напросто да „појати њест учил“. Од значаја су, међутим, и позитивне оцене појачког умећа српских јереја. Међу њима су најчешћи коментари: „самогласно зна појати“ и „појати гречески и сербски самогласно зна“, а сасвим су усамљени били они који су певали „росиски“ (Руварац 1902: 318). На који начин и у којој је мери „росиски“ напев био заступљен у српским певницама, за сада се ништа извесније не може рећи. Конкретан траг који у будућности свакако треба следити пружа кратка забелешка из поменутог Обихода Терентија Суворова који је међу осталим књигама своје приручне библиотеке у Србију донео Максим Суворов. На крају тог рукописа испуњеног напевима на квадратној нотацији непознати ученик је посведочио да су из ње учили црквено осмогласје: „данас почесмо учити трећи глас“.

Поменути аргументи *pro et contra* у вези с доминантним руским утицајем у нововековној српској појачкој пракси, нису ни једини, а ни пресудни делови сложеног црквенопојачког мозаика у којем још увек има доста празнина. Од већ поменутог конзервативнијег слоја који је грчки музиколог Кономос препознао у структури средњовековних литургијских напева, преко законитости заједничког поимања основног музичког нуклеуса – формуле у руској и српској традицији (Пено 2012), видних у напевима новијег доба, и српских, односно руских мелодија које су постале саставни део руског, односно српског мелодијског

логион, други ирмологион, математари, кратиматари“. Ти зборници су, штавише, од њега били откупљени за потребе српских појаца почетника (рукописни уговор с грчким даскалом налазио се, пре бомбардовања 1941, у Народној библиотеци Србије под бр. 1294; уп. Матић 1936). Школом за псалтопевчике Анатолије је руководио све до своје смрти, а касније су у њој наставили да раде друга двојица ватопедских даскала, који су све до 1745. остали у Београду. Успех у појачком *благољетију* био је више него видан, што је у једном свом писму потврдио сам патријарх Арсеније IV (Руварац 1926: 540). Навикнути на врло свечане светогорске службе, ватопедски монаси су, без сваке сумње, одговарали и митрополиту Викентију који је, као и његов претходник Мојсије Петровић, држао до лепоте црквеног церемонијала и богослужења. Уз Русе проповеднике, који су, попут Анатолија, у Београд стигли по позиву поменутог митрополита, задуго се међу Србима преносила прича да су четрдесетих година XVIII столећа у Саборној цркви свештенослужитељи били Срби, појци су били Грци, а Руси су били проповедници (Петровић 1946: 43). Залагање београдских митрополита да „православни Срби науче грчки језик и разумеју црквене књиге“ пратила је, према речима Димитрија Руварца, и њихова жеља да се међу Србима „рашири и учврсти дивно грчко – нотално пјеније, које се и после њихове смрти особито код калуђера у Фрушкој Гори, а и код многих мирских свештеника у Срему, а по негде и у другим епархијама одржавало“ (Руварац 1926: 541).

репертоара,¹⁷ руска и српска, као и шире схваћена словенска псалмодија несумњиво пружају обиље тема за будућа проучавања.

Систематичнији и објективнији увид у расположиве руске музичке изворе и посредна историјска и друга сведочанства у прилог руско-српских појачких спона прошириће постојеће и отворити нове истраживачке перспективе. Међу задацима који нас очекују на првом је месту реализација иницираног, заједничког пројекта Музиколошког института САНУ и Катедре за староруску појачку уметност Санктпетербуршког државног конзерваторијума „Римски-Корсаков“, под називом Српски светитељи у руским појачким књигама. Очекује се да ће примена упоредног и интердисциплинарног методолошког концепта, реконструкција српског, баш као и руског појачког наслеђа бити подигнута на виши ниво од оног до којег се досадашњим истраживачким радом дошло, те да ће на тај начин бити обезбеђен темељнији залог за будућу научну синергију у правцу проучавања руско-српских музичких и свеукупних културних веза.

ПРИЛОГ

Обиход Јована Залавског, Архив САНУ, бр. 64, ff. 105v–106r.

17 Нове увиде у вези с прожимањем српске и руске појачке традиције пружа докторска дисертација Але А. Евдокимове (Алла Алексеевна Евдокимова), под називом Осмогласник в записи Стевана Мокрањца: сербско-русские церковно-певческие связи, одбрањене на Нижегородском државном конзерваторијуму „М. И. Глинка“. О присуству мелодије Херувимске песме која је у српским нотним зборницима означена као „руска“, на поменутом научном скупу *Руско-српске појачке везе* говорила је др Наташа Марјановић, у склопу свог саопштења „‘Руска’ херувика у зборницима српског појања“.

ВЕСНА САРА ПЕНО
КОЛИКО (НЕ) ЗНАМО О РУСКО-СРПСКИМ ПОЈАЧКИМ ВЕЗАМА

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

- Avramović, Dimitrije (1847) *Opisanije drevnosti srpskih u Svetoj Atonskoj Gori*, Beograd: U Knjigopечатnji Knjažestva Srbskog. / Аврамовић, Димитрије (1847) *Описаније древносѣи срѣпских у Свѣйѡј Айѡнској Гори*, Београд: У Книгѡпечатњи Књажества Србског.
- Avramović, Dimitrije (1848) *Sveta Gora sa strane vere, hudožestva i povesnice*, Beograd: U Knjigopечатnji Knjažestva Srbskog. / Аврамовић, Димитрије (1848) *Свѣйѡ Гора са сѣтране вере, художесѣива и ѡвеснице*, Београд: У Книгѡпечатњи Књажества Србског.
- Chishkovskaia, Elena V[iktorovna] (1999) „О специфике iuzhnoslavianskikh raspevov v russkoi praktike tserkovnogo peniia XVII veka, na primere prichastnyh stihov serbskogo i bolgarskogo raspevov“. In *Istoriko-teoreticheskie problemy muzykoznaniiia*, Moskva: Rossiiskaia akademiia muzyki imeni Gnesinykh, 63–72. / Чишковская, Елена В[икторовна] (1999) „О специфике южнославянских распевов в русской практике церковного пения XVII века, на примере причастных стихов сербского и болгарского распевов“. В *Историко-теоретические проблемы музыковедения*, Москва: Российская академия музыки имени Гнесиных, 63–72.
- Chishkovskaia, Elena V[iktorovna] (2002) *Sluzhby serbskim sviatym po russkim rukopisiam XVI–XIX vv. Sv. Savva i Arsenii*, Kafedra sovremennykh problem muzykal'noi pedagogiki, obrazovaniia i kul'tury Rossiiskaia akademiia muzyki imeni Gnesinykh, dissertatsii na soiskanie uchenoi stepeni doktora iskusstvovedeniia (rukopis). / Чишковская, Елена В[икторовна] (2002) *Службы сербским святым по русским рукописям XVI–XIX вв. Св. Савва и Арсений*, Кафедра современных проблем музыкальной педагогики, образования и культуры Российской академия музыки имени Гнесиных, диссертации на соискание ученой степени доктора искусствоведения (рукопис).
- Conomos, Dimitri E. (1974) *Byzantine Trisagia and Cheroubika of the Fourteenth and Fifteenth Centuries. A Study of Late Byzantine Liturgical Chant*, Thessaloniki: Patriarchal Institute for Patristic Studies.
- Dmitriev-Petkovich, K[onstantin] P. (1865) „Obzor afonskih drevnostei“, *Zapiski IAN*, t. 6, Prilozhenie k VI-mu tomu Zapisk No 4, Sanktpeterburg. / Дмитриев-Петкович, К[онстантин] П. (1865) „Обзор афонских древностей“, *Записки ИАН*, т. 6, Приложение к VI–му тому Записок № 4, Санктпетербург.
- Dučić, Nićifor (1884) *Starine hilendarske*, U Beogradu: U Štampariji Kraljevine Srbije, 116. (Reprint pod naslovom *Starine hilendarske*, Beograd: Art Press, 2016). / Дуčić, Нићифор (1884) *Сѣтарине хиландарске*, У Београду: У Штампарији Краљевине Србије, 116. (Reprint, под насловом *Сѣтарине хиландарске*, Београд: Art Press, 2016).
- Dučić, Nićifor (1884) „Stihira u notama hilendarskog pojanja“, *Književni radovi Nićifora Dučića*, sa dva priloga, knj. IV, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije, 147–148. / Дуčić, Нићифор (1884) „Стихира у нотам хиландарског појања“, *Књижевни радови Нићифора Дуčićа*, са два прилога, књ. IV, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 147–148.
- Evdokimova, Alla Alekseevna (2018) *Osmoglasnik v zapisi Stevana Mokraniatsa: serbsko-russkie tserkovno-pecheskie sviazi*, Nizhegordskaia gosudarstvennaia konservatoriia im. M. I. Glinki, dissertatsii na soiskanie uchenoi stepeni doktora iskusstvovedeniia (rukopis). / Евдокимова, Алла Алексеевна (2018) *Осмогласник в записи Стевана Мокраняца: сербско-русские церковно-певческие связи*, Нижегородская государственная консерватория им. М. И. Глинки, диссертации на соискание ученой степени доктора искусствоведения (рукопис).

- Grigorovich, Arkhim. Viktor Ivanovich (1877) *Ocherk puteshestviia po evropeiskoi Turtsii*, izd. 2-e, Moskva: Izdatel'stvo: Tipografiia M. N. Lavrova i K. / Григорович, Архим. Виктор Иванович (1877) *Очерк путешествия по европейской Турции*, изд. 2-е, Москва: Издательство: Типография М. Н. Лаврова и К.
- Jakobson, Roman (ed.) (1957) *Fragmenta Chilianarica Palaeoslavica: A. Sticherarium (Codex Monasterii Chilianarici 307); B. Hirmologium (Codex Monasterii Chilianarici 308)*, Monumenta Musicae Byzantinae V, Copenhagen: E. Munksgaard.
- Kavelin, Leonid A[leksandrovič] (1877) „Sloveno-srpska knjižnica na sv. Gori Atonskoj u manastiru Hilandaru i sv. Pavlu“, *Glasnik Srpskog učenog društva* 44: 232–304. / Кавелин, Леонид А[лександрович] (1877) „Словено-српска књижница на св. Гори Атонској у манастиру Хиландару и св. Павлу“, *Гласник Српској ученој друштва* 44: 232–304.
- Lazarević, Stojan V. (1969) *The Chilandar Sticherarion: An Early Slavic Hymn Collection with Music*. A paleographic-musicological study, unpublished PhD thesis, University of Chicago.
- Lámpros, Spyridón (1895) *Katálogos tōn en tais vivliothēkais tou Agíou Órous ellēnikōn kōdikōn*, tōm. 1, en Kantavrigía tēs Angliás. / Λάμπρος, Σπυρίδων (1895) *Κατάλογος των εν ταϊς βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους ελληνικών κωδικων*, τόμ. 1, εν Κανταβριγία της Αγγλίας.
- Lámpros, Spyridón (1900) *Katálogos tōn en tais vivliothēkais tou Agíou Órous ellēnikōn kōdikōn*, tōm. 2, en Kantavrigía tēs Angliás. / Λάμπρος, Σπυρίδων (1900) *Κατάλογος των εν ταϊς βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους ελληνικών κωδικων*, τόμ. 2, εν Κανταβριγία της Αγγλίας.
- Matić, Svetozar (1936) „Dve kulturno-istoriske beleške“, *Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu* IX: 180. / Матић, Светозар (1936) „Две културно-историске белешке“, *Гласник Историског друштва у Новом Саду* IX: 180.
- Peno, Vesna (2000) *Pravoslavno pojanje na Balkanu u XIX veku – na primerima srpske i grčke tradicije*, magistarska teza odbranjena na Akademiji umetnosti Univerziteta u Novom Sadu (rukopis). / Пено, Весна (2000) *Православно појање на Балкану у XIX веку – на примерима српске и грчке традиције*, магистарска теза одбрањена на Академији уметности Универзитета у Новом Саду (рукопис).
- Peno, Vesna (2008) „In memoriam. Miloš Velimirović (1922–2008)“, *Muzikologija* 8: 329–334. / Пено, Весна (2008) „In Memoriam. Милош Велимировић (1922–2008)“, *Музиколоџија* 8: 329–334.
- Peno, Vesna (2012) „Poimanje ‘glasa’ u tradiciji jednoglasnog ruskog crkvenog pojanja“. U Sonja Marinković, Sanda Dodik (ur.) *Tradicija kao inspiracija*. Zbornik radova sa naučnog skupa *Vlado Milošević, etnomuzikolog, kompozitor i pedagog* (15–16. april 2011), Banja Luka: Akademija umjetnosti Univerziteta u Banja Luci – Muzikološko društvo Republike Srpske, 244–258. / Пено, Весна (2012) „Поимање ‘гласа’ у традицији једногласног руског црквеног појања“. У Соња Маринковић, Санда Додик (ур.) *Традиција као инспирација*. Зборник радова са научног скупа *Владо Милошевић, етномузиколог, композитор и педагог* и *Његајој*, Бања Лука: Академија умјетности Универзитета у Бања Луци – Музиколошко друштво Републике Српске, 244–258.
- Peno, Vesna (2015) „Metodološki disputi o tumačenju neumske notacije u XX veku“, *Muzikologija* 18: 15–33. / Пено, Весна (2015) „Методолошки диспути о тумачењу неумске нотације у XX веку“, *Музиколоџија* 18: 15–33.
- Peno, Vesna (2016) *Pravoslavno pojanje na Balkanu na primeru grčke i srpske tradicije. Između Istoka i Zapada, eklesiologije i ideologije*, Beograd: Muzikološki institut SANU. / Пено, Весна (2016) *Православно појање на Балкану на примеру грчке и српске традиције. Између Истока и Запада, еклисиологије и идеологије*, Београд: Музиколошки институт САНУ.

ВЕСНА САРА ПЕНО

КОЛИКО (НЕ) ЗНАМО О РУСКО-СРПСКИМ ПОЈАЧКИМ ВЕЗАМА

- Petrović, Danica (1972) „A Liturgical Anthology Manuscript with the Russian ‘hammer-headed’ Notation from A. D. 1674“. In Zofia Lissa (ed.) *Musica antiqua Europae Orientalis*, vol. III, Bydgoszcz: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 293–321+ sl. 4.
- Petrović, Danica (1974) „One Aspect of the Slavonic Oktoechos in Four Chilandari Music manuscript“. In Henrik Glahn, Søren Sørensen, Peter Ryom (eds.) *Report of the Eleventh Congress of the International Musicological Society, Copenhagen 1972*, vol. II, Copenhagen: Edition W. Hansen, 766–774.
- Petrović, Danica (1978) „Ukrainian melodies in the Serbian Monastery of Krka (Dalmatia)“, *Muzikološki zbornik XIV*: 35–48.
- Petrović, Danica (1979) „Hymns in Musical Manuscripts and Modern Editions in Honour of Serbian Saints“. In M. Velimirović (ed.) *Studies in Eastern Chant*, vol. IV, Crestwood N. Y.: St. Vladimir’s Seminary Press, 134–139.
- Petrović, Danica (1985) „A Russian Musical Manuscript in the Belgrade Patriarchal Library – A Contribution to the Study of Russo-Serbian Cultural Links in the 18th Century“. In *Musica antiqua*, vol. VII, Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Filharmonia Pomorska im. I. Paderewskiego w Bydgoszczy, 273–285.
- Petrović, Danica (1986) „Srpska muzika i rusko-srpske kulturne veze u XVIII veku“. U Vasa Čubrilović (ur.) *Jugoslovenske zemlje i Rusija u XVIII veku*, Beograd: SANU, 303–319. / Петровић, Даница (1986) „Српска музика и руско-српске културне везе у XVIII веку“. У Васа Чубриловић (ур.) *Југословенске земље и Русија у XVIII веку*, Београд: САНУ, 303–319.
- Petrović, Dušan K. (1946) „Beogradska Saborna crkva – povodom stogodišnjice“, *Kalendar Srpske pravoslavne crkve za 1946. godinu*: 42–47. / Петровић, Душан К. (1946) „Београдска Саборна црква – поводом стогодишњице“, *Календар Српске православне цркве за 1946. годину*: 42–47.
- Ruvarac, Dimitrije (1926) „Grčka škola u Beogradu i Karlovcima“, *Vesnik srpske crkve* (jul – avgust): 536–542. / Руварац, Димитрије (1926) „Грчка школа у Београду и Карловцима“, *Весник српске цркве* (јул – август): 536–542.
- Sava Hilandarac (1894) „Istorija i opis manastira Hilandara u Svetoj Gori“, *Hrišćanski vesnik* 16: 156–165; 217–224. / Сава Хиландарац (1894) „Историја и опис манастира Хиландара у Светој Гори“, *Хришћански весник* 16: 156–165; 217–224.
- Sava Chilandarec (1897) „Rukopisy a starotisky Chilandarské“, *Vestnik Královské české společnosti náuk. Třída filos – historica* 1896, r. 6: 1–98.
- Stanković, Živojin V. *Građa za istoriju srpskog crkvenog pojanja*, 230–231, Arhiv Muzikološkog instituta SANU (без сигнације). / Станковић, Живојин В. *Грађа за историју српског црквеног појања*, 230–231, Архив Музиколошког института САНУ.
- Stojanović, Stevan Mokranjac (1908) *Srpsko narodno crkveno pojanje I. Osmoglasnik*, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije; drugo izdanje (1922): Beograd: Knjižara Geca Kon; kritičko izdanje: Danica Petrović (prir.) (1996) *Duhovna muzika IV – Osmoglasnik. U Sabrana dela Stevana Stojanovića Mokranjca*, knj. 7, Beograd – Knjaževac: Zavod za udžbenike i nastavna sredstava – Muzičko-izdavačko preduzeće „Nota“. / Стојановић, Стеван Мокрањац (1908) *Српско народно црквено појање I. Осмогласник*, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије; друго издање (1922): Београд: Књиžара Геца Кон; критичко издање: Даница Петровић (прир.) *Духовна музика IV – Осмогласник. У Сабрана дела Стевана Стојановића Мокрањаца*, књ. 7, Београд – Књажевац: Завод за уџбенике и наставна средства – Музичко-издавачко предузеће „Нота“.

- Strunk, Oliver (1977) *Two Chilandari Choir Books*. In *Essays on Music in the Byzantine World*, New York: W. W. Norton, 220–230.
- Ruvarac, Dimitrije (1902) *Srpska mitropolija karlovačka oko polovine XVIII veka: po arhivskim spisima, Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija*. / Руvaraц, Димитрије (1902) *Српска митрополија карловачка око половине XVIII века: по архивским списима, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија*.
- Uspenskii, Arkhim. Porfirii (1847) „Ukazatel' aktov, khraniashchikhsia v obiteliakh sv. Gory Afonskoï“, *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia* 52/7: 36–74; 52/8: 169–200. / Успенский, Архим. Порфирий (1847) „Указатель актов, хранящихся в обителях св. Горы Афонской“, *Журнал Министерства народного просвещения* 52/7: 36–74; 52/8: 169–200.
- Uspenskii, Arkhim. Porfirii (1877) *Pervoe puteshestvie v afonskie monastyri i skity v 1845 g.*, Kiev: Tipografia V. L. Frontskevicha. / Успенский, Архим. Порфирий (1877) *Первое путешествие в афонские монастыри и скиты в 1845 г.*, Киев: Типография В. Л. Фронцкевича.
- Velimirović, Miloš (1960) *Byzantine Elements in Early Slavic Chant – The Hirmologium*, I: Main Volume & II: Volume of Appendices, MMB Subsidia, Pars Principalis et Pars Suppletoria, vol. IV, Copenhagen: Ejnar Munksgaard.
- Viktorov, A[leksei] E[gorovich] (1881) *Sobranie rukopisei P. I. Sevast'ianova*, Moskva: Tip. E. Lissnera i Ju. Romana. / Викторов, А[лексей] Е[горович] (1881) *Собрание рукописей П. И. Севастьянова*, Москва: Тип. Э. Лиснера и Ю. Романа.
- Vitković, Gavriilo (1884) „Izveštaj napisao 1733. Maksim Ratković, egzarh beogradskog mitropolita“, *Glasnik Srpskog učenog društva* 56: 156–157. / Витковић, Гаврило (1884) „Извештај написао 1733. Максим Ратковић, егзарх београдског митрополита“, *Гласник Српској ученој друштва* 56: 156–157.

ВЕСНА САРА ПЕНО
КОЛИКО (НЕ) ЗНАМО О РУССКО-СРПСКИМ ПОЈАЧКИМ ВЕЗАМА

ВЕСНА САРА ПЕНО

СКОЛЬКО МЫ (НЕ) ЗНАЕМ О РУССКО-СЕРБСКИХ ОТНОШЕНИЯХ В ОБЛАСТИ
ЦЕРКОВНОЙ МУЗЫКИ?

(РЕЗЮМЕ)

Несмотря на скромные, хотя и основательные знания о русско-сербских политических и общественных отношениях (особенно в новейшей истории), культурные и, конкретно, связи в древности в области музыки двух, во многом близких православных народов, почти не выяснены. Исследования проведенные в области развития сербской певческой традиции не дали надежных ответов, подкрепленных аргументами о том, в какой степени и каким способом в нем присутствовала русская певческая практика; так же не известно какими путями сербский мелос проникал к русским. Скромные следы присутствия русских певческих книг сопровождаются многими неизвестными, начиная с основания Хиландаря, сербского монастыря на Афоне, а так же и по отношению к привлечению русских учителей, которые, предположительно, сербов учили, между прочим, и церковному пению в так называемых латинских и Покрово-Богородицких школах в течение XVIII века на территории иноверной Габсбургской монархии. В контексте неопровержимых исторических фактов, касающихся того, что, защищаясь от агрессивного католического прозелитизма и, одновременно, заботясь о народном просвещении, сербские высокопоставленные духовные лица в первую очередь обращались к родственным им русским, в сербской музыковедческой литературе обращалось внимание и на русско-сербские певческие отношения. Хотя анализ, полностью охватывающий эти вопросы и по сей день не предпринимался, в проведенных исследованиях было высказано мнение, что в формировании новой традиции сербского одноголосного и многоголосного церковного пения решающим является именно влияние русской церковной музыки. В данной работе пойдет речь о том, на каких предпосылках основывались тезисы о русско-сербских певческих связях, в какой степени они достоверны и, прежде всего, в чем опознается русско-сербский потенциал в области литургической музыкальной практики. Работа также предлагает новые исследовательские перспективы, чьи результаты дадут возможность более систематично и объективно ознакомиться с доступными музыкальными источниками и посредственными историческими и другими подтверждениями в поддержку русско-сербских певческих связей. Указано, между прочим, и на инициированный проект „Сербские святые в русских певческих книгах“, который проводится совместно Институтом музыковедения САНИ и кафедрой древнерусского певческого искусства

Санкт-Петербургской государственной консерватории имени Н. А. Римского-Корсакова, а реализация которого практически началась проведением Международной научной конференции Русско-сербские певческие связи. Ожидается, что применением сопоставительного и интердисциплинарного методологических концептов реконструкция как сербского, так и русского певческого наследия будет поднята на высший уровень, чем он является сегодня. Таким способом будет обеспечен более основательный залог для будущей научной синергии по исследованию русско-сербских музыкальных и всеохватывающих культурных связей.

Ключевые слова: русское церковное пение, сербское церковное пение, певческие связи, музыкальная рукопись, богослужебный сборник